

Sayı 26 DOSYA: Oryantalizm Handan Tunç <https://www.fotografya.gen.tr/TR,297/handan-tunc.html>

ORYANTALİZM

Dr. Handan Tunç –Van

Düşünce dünyasının eleştirel tartışma gündeminin popüler konusu olan Oryantalizm kavramı Edward Said'in "Oryantalizm" başlıklı kitabı ile güncellenmiş yok sayıdaki tartışma Said'in savlarını kaynak göstermiştir. Edward Said asla doğrudan Oryantalizm kavramı tanımlamaz daha çok farklı ve her zaman birbiriyle uyumlu olmayan çeşitli bakış açılarından nitelendirir ve işaret eder:

- Oryantalizm oryantalistlerin yaptıkları ve yapmakta oldukları şeylerdir. Bir oryantalist doğuya özgü ya da genel yönleriyle öğreten hakkında yazan ya da araştıran kimseye denir. Bu grubun içerisine akademisyenler, hükümet uzmanları girer: filologlar, sosyologlar, tarihçiler, antropologlar;
- Oryantalizm 'Doğu' ile (çoğu zaman) 'Batı' arasında yapılan ontolojik ve epistemolojik bir ayrıma dayalı düşünme tarzıdır. 'Doğu'nun onun insanları gelenekleri akıllı ve kaderi vs hakkında özcü ifadelerde bulunan özcü yazı oryantalisttir.
- Son olarak oryantalizm doğu ile uğraşan ortak bir kurumdur ve bu kabaca 18.yy sonları takiben gelen sömürge çağında doğuya egemen olan doğuyu yeniden yapılandıran ve onun üzerinde otoriter olan gücü elinde bulundurur. ¹

Said'in Oryantalizm kitabını eleştirdiği ve oryantalizmin günümüzde etkin olan emperyalizmin hizmetinde kurumsal bir yapı, olduğu savına karışı çıktığı "Oryantalizm Sorunu" başlıklı makalesinde Bernard Lewis, oryantalizm sözcüğünün günümüzde çok kullanılması ve çoğu zaman

¹ Clifford, James (2007). "Oryantalizm Üzerine" Çev: Ferit Burak Aydar, Oryantalizm Tartışma Metinleri, Ed. Aytaç Yıldız (2007), Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s:134-158.

çarpıtılarak farklı yorumlanmasına karşı durarak, oryantalizmin geçmişte iki anlamda kullanıldığını belirtmektedir:

- Ressam okuludur: Orta doğu'yu ve Kuzey Afrika'yı ziyaret eden orada gördükleri ya da hayal ettikleri bazen romantik ve bazen aşırı biçimde pornografik bir tarz resmeden çoğunlukla Batı Avrupalı bir grup ressam.
- Daha yaygın anlamın birincisiyle hiçbir bağı yoktu ve bu zamana kadar bir araştırma dalını ifade ediyordu. Sözcük ve sözcüğün ifade ettiği akademik disiplin, araştırmacılığın Batı Avrupa'daki Rönesans'tan itibaren başlayan büyük ilerleyişine kadar uzanır. Yunanlıları inceleyen Helenistler, Latinleri inceleyen Latinciler, İbranileri inceleyen İbraniciler vardı; ilk iki gruptakiler kimi zaman klasikçiler üçüncülerde oryantalistler diye adlandırılıyordu. Doğal olarak bunlar dikkatlerini diğer diller üzerine çevirmişlerdir.²

Batı'yı, Said'in deyimiyle, oryantalizm yöntem ve teknikleri açısından Batı'yı, homojen ve bütüncül düşünmek gerçekçi değildir. Çünkü yenedünyanın sakinleri, yani Amerikalıların gayreti, Doğu'yu Çin ve Japonya'nın ana aktör olduğu Uzakdoğu ile birleştirmektir. Kadim sömürgeciler olan Fransızlar ve İngilizler, (bunlara Ruslar, Portekizliler, İtalyanlar ve İsveçlileri de eklemleyebiliriz), "Doğubilim" denen Oryantalizm/Şarkiyatçılık içinde uzun süren deneyimlere sahiptirler. Sayılan bu ülkeler, Doğu'yu, Batı Avrupa'nın gördüğü şekilde düşünmüşler, anlamışlar, tanımlamışlar ve tasvir edip kodlamışlardır. Bu girişten sonra, Said, Doğu'yu kendince şöyle takdim eder: "Doğu sadece Batı'nın yakın komşusu değildir, bu alan aynı zamanda Avrupa'nın en geniş, en zengin ve en eski sömürgelerini kurduğu bir bölge uygarlığının ve dillerinin temelidir."³

Oryantalizm, 19. yüzyılda gelişen ve Doğu toplumlarının kültürlerinin, dinlerinin, dillerinin ve tarihlerinin incelenmesi anlamına gelen Batı kökenli ve Batı merkezli araştırma alanlarının tümüne verilen isimdir. 19. yüzyıl ortasında özellikle de Fransız yazar Theophile Gautier'nin yazılarıyla, bu kavram Doğu dünyasını konu alan bir resim türü için kullanılmaya başlamıştır. O zamandan beri, "Oryantalizm, Kuzey Afrika kıyılarından Orta Asya steplerine, tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ve zaman zaman da Hindistan yarımadasını içeren İslam dünyası

² Clifford, James (2007). "Oryantalizm Üzerine" Çev: Ferit Burak Aydar, Oryantalizm Tartışma Metinleri, Ed. Aytaç Yıldız (2007), Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s:134-158.

³ Said Edward W., Oryantalizm, Çev: Nezih Uzel, IV. baskı, İstanbul 1998, 111-112.

karşısında Batılıların tavırlarını tanımlayan genel bir kavram olarak benimsenmiştir.”⁴

Oryantalizmin bir düşünce biçimi, anlatılarla, söylemlerle koşullandırılmış ve koşullandırıcı bir algılama çerçevesi olarak nasıl kurulup işlediğini dünyaya 1978 yılında basılan Oryantalizm adlı kitabıyla Edward Said duyurdu. Aslen Filistinli olan ve ABD’nin belli başlı üniversitelerinde okuyup öğretim üyeliği yapan Said’in bu kitabı 1980 yılından itibaren hız kazanan post-kolonyalist incelemelerin de öncülüğünü yaptı. Said, Oryantalizm’de kendini üstün gören, bu üstünlüğünü hem top ve tüfekte, hem de ekonomik olarak desteklemiş olan ve bu üstünlükten vazgeçmek niyetinde olmayan bir kültürün (ki Batı kültürü böyledir) başka bir kültürü eşiti olarak anlayıp değerlendiremeyeceğinden yola çıkar. Said’e göre şarkiyatçılık Avrupa’nın, Doğu’yu tanımlama girişimidir. Sonuçta “Doğu, Edward Said’in son derece inandırıcı bir şekilde gösterdiği gibi, Batılı muhayyilenin (imgelemin) yaratıcılığından başka bir şey değildir.”⁵

Edward Said’in savına göre: “Doğu yalnızca Batı’nın coğrafi komşusu değil, aynı zamanda en büyük, en zengin, en eski sömürgesidir. Dil ve uygarlıklarının kaynağı, kültürel rakibi, “kendinden başka” nın, yani “öteki” nin en derin ve ısrarlı simgesidir. Şarkiyatçılık ya da “oryantalizm”, Doğu’nun Batı tarafından, Batı’nın kültürel ve ideolojik kurumları, bu kurumların dili ve doktrinleri, kısaca Batı anlatıları yoluyla temsil edilmesidir. Bu temsilde Doğu suskundur.”⁶

Oryantalizm: “Estetik, bilimsel, ekonomik, sosyolojik, tarihe ait ve filolojik metinler aracılığı ile “aktarılmaya” çalışılan bir cins jeo-ekonomik görüşler bütünüdür. Oryantalizm coğrafi bir ayırım değil –dünya Doğu ve Batı olmak üzere eşit olmayan iki bölüme ayrılmıştır- bir seri ‘çıkarlar’ toplamıdır.”⁷

Edward Said Oryantalizm karşısındaki eleştirel tutumunu şöyle açıklar:

Ben oryantalizmde, bu alanın perspektifini ve ekonomi politikasını karşısına almakla kalmayıp, aynı zamanda onun söylemini hem bu denli mümkün hem de bu denli sürekli kılan sosyokültürel durumu da hedef alan hasmane bir eleştiri işine girdiğimi düşünüyordum. Oryantalizm gibi epistemolojiler, söylemler ve yöntemler,

⁴ İnankur Zeynep, 19. Yüzyıl Avrupa ’sında Heykel ve Resim Sanatı, Kabalcı Yayınları, İstanbul 1997, s. 1389.

⁵ Üdekan Ayla, “Türk Hamamı”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yem Yayın, 1997, İstanbul 1997, s. 751.

⁶ Üdekan Ayla, “Türk Hamamı”, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, Yem Yayın, 1997, İstanbul 1997, s. 752.

⁷ Said Edward W., Oryantalizm, Çev: Nezih Uzel, IV. baskı, İstanbul 1998, 111-112.

indirgemeci bir biçimde, aşınınca yamayan, iyice eskiyip tamir edilemez hale gelince de atılıp yerlerine yenileri alınan ayakkabılar gibi tarif edildikleri takdirde şanlarına layık olamazlar. Oryantalizmin arşivci vakarı, kurumsal otoritesi ve ataerkil uzun ömürlülüğü ciddiye alınmalıdır, çünkü bir bütün olarak bu özellikler, epistemoloji diye kolayca bir kenara atılamayacak kayda değer bir siyasî güce sahip bir dünya görüşü olarak işlev görürler. Yani oryantalizm benim görüşüme göre, yalnızca bir bilim olarak değil partizan bir ideoloji olarak da egemen kanadını temsil ettiği ve işlediği emperyal bir mücadelenin en yoğun anında dikilmiş bir yapıdır. Ama oryantalizm bu mücadeleyi, kullandığı bilimsel ve estetik deyimlerin altına gizlemiştir. Ben işte bunları göstermeye çalışıyorum; ayrıca çağlara kendilerine özgü ve bireyselliklerini veren çeşitli sosyokültürel, tarihsel ve siyasî oluşumlardan kurtulabilmiş ya da kurtulabilecek hiçbir disiplin, hiçbir bilgi yapısı, hiçbir kurum ya da epistemoloji olmadığını iddia ediyorum.”⁸

Edward Said savlarına dayalı olarak oryantalizm hakkında akılda tutulması gereken temel varsayımlar, özetle şöyle ifade edilebilir.

18. yy.. ortasından itibaren doğu-batı ilişkisinde iki ana öge vardı: Doğu hakkındaki sistematik bilginin gelişmesi , Batı'nın tahakkümü ... Doğu'lular hakkında bilgi onların yönetimini kolay ve karlı kılan şeydir.

1815'den,1914'e kadar Avrupa'nın direkt sömürge hakimiyeti yeryüzü karalarının % 35'inden % 85'ine çıktı. İngiliz ve Fransız İmparatorlukları'nın başını çektiği bu sömürgecilik faaliyetinden en fazla Asya ve Afrika kıtaları etkilendi.

Oryantalizmin kafasında değişmeyen; Batı'dan tamamen farklı bir Doğu vardır. 18. yy'dan sonra oryantalizm asla kendini yenileyememiştir. Oryantaliste göre Doğu ya da Doğu'lu yabancılaşmış olan varlıktır; yani kendine nispetle bir başkası olan varlıktır. Başkaları ele alır, başkaları anlar, başkaları tanımlar, başkaları değiştirir, kendine oranla pasif , özerk ve egemen olamayandır.

⁸ Edward W. Said, “Sömürgecinin Temsili: Antropolojinin Muhatapları”, Kış Ruhu, Çev: Tuncay Birkan, II. baskı, İstanbul 2006, 49-50.

Şark'ı öğreten, yazıya döken, ya da araştıran kimseye Şarkıyatçı ya da Oryantalist denir. Yaptığı şeyde Oryantalizm'dir.

Edward SAİD eleştisiyle

AVRUPA VE AMERİKA BAKIŞI

Avrupa'lı için Doğu, Avrupa'nın bir buluşudur. Doğu eski çağlardan beri insanlarda hülyalar uyandıran, garip izlenimler yaratan, kendine has yaratıkları ve manzaraları ile olağanüstü deneyimlere yol açan bir yerdir.

Amerikalı'lar için Doğu, Uzak Doğu'dur. Özellikle Çin ve Japonya'dır. Amerika'lının aksine Fransız'lar ile İngiliz'ler ve onlar kadar olmasa da Alman'lar, Rus'lar, İspanyol'lar, Portekiz'liler, İtalyan'lar,İsviçre'liler uzun bir Oryantalizm geleneğine sahiptirler.

Doğu Avrupa'ya bitişik bir kara olmanın yanında, Avrupa'nın en büyük, en zengin ve en eski sömürgelerinin bulunduğu yerdir, kurduğu uygarlıkların ve konuştuğu dilin kaynağıdır, kültürel uzanımdır. En önemlisi Doğu Avrupa'nın "karşıt kalesi" olarak kendini tamamlayan en büyük yardımcısıdır.

Oryantalizm, Avrupa'nın Doğu hakkındaki bir uydurması değil, Batı tarafından bilinçli olarak yapılandırılmış ve kuşaklar boyu dikkatedeğer yatırımlara konu olmuş bir teori ve pratikler bütünüdür.

Bilgi, kendini elde eden bir uygarlık olarak kendi şartlarına bağlılığını reddemiyorsa, Doğu'yu etüt eden Avrupa'lı ya da Amerika'lı da Doğu'nun karşısına önce bir Avrupa'lı ya da Amerika'lı sonra bir uygarlık olarak çıktığını inkar edemez. Bu sebeple Oryantalizm'deki anlam, varlığını doğrudan Doğu'yu görünür, seçilir ve var kılan Batı anlatıcılarına ve Batı anlatı tekniklerine borçludur. Böylece Oryantalizm Doğu'dan daha çok Doğu'yu icat eden Batıdır ve kendisini ortaya koyan Batı kültürüyle bağlantılıdır.

Batı'lılar vardır, bir de Doğu'lular vardır. Birinciler hükmederler, ötekiler hüküm altında olmalıdırlar, bu da çoğunlukla ülkelerin işgal edilmesi, iç işlerine tam müdahale, can ve mallarını şu yada bu Batı'lı gücün eline bırakılması demektir.

Said' in Oryantalizm adlı kitabı yayımlandığı zaman oryantalistler arasında büyük bir tepkiye neden oldu. Uğraşlarını meşru ve nesnel bir bilim dalı olarak gören oryantalistler, yaptıkları işin, bilinçli ya da bilinçsiz yanlılığı üzerine kurulmuş bu incelemeyi doğaları gereği reddettiler.

Oryantalizmi, doğu toplumlarında bir farkındalık oluşturmak ve kendi deyimiyle 'insanlığa kendi gerçekliğini göstermek' gayesiyle kavramsallaştıran Said'in bu tezi, geleneksel toplumlar tarafından da bizzat okunmuş ve içselleştirilmiştir. Ancak ilk oryantalizm okumaları doğu(lu)yu araştırılacak nesne olarak konumlandırırken, Yang Tong'a göre; oryantalizmin ikinci okuması ise üçüncü dünya toplumlarında şekillendirilecek ikinci nesne⁹ olgusunu ortaya çıkarmıştır. Bu ikinci nesne olgusu bizi self oryantalizm kavramına götürmektedir.

Oryantalizm, Batı icadı bir silahtır ve namlusu Doğu(lu)ya, Batı(lı) tarafından doğrultulmuştur. Self Oryantalizm ise, Batı icadı silahın, Batı rol modelinden beslenen Doğu(lu)nun silahıdır ve self oryantalizm' in namlusu, otantik Doğu(lu)ya, bizzat Doğu(lu)nun kendisi tarafından doğrultulmuştur.¹⁰ Otantik Doğu(lu) toplumsal organizma, her halükarda oryantalizm ya da self oryantalizm silahının namlusunun ucundadır ve her iki durumunda da nesne konumundadır.

Doğu ve Batı'nın siyasi formlarının birbirinden son derece farklı oldukları, ilk kez Aristo'nun Politika adlı eserinde gündeme gelmektedir. Ona göre despotizmle yönetilen barbar Asyalılarda halkın hiçbir hakkı yoktur ve tüm otorite kralın elindedir. Hâlbuki Yunanlılarda bir siyasi idare için meşruiyet önemlidir, dolayısıyla despotizm yoktur. Aristo'ya göre, tanım gereğince Yunanlı olmayan köleler "ruh ile beden ve insan ile daha düşük konumdaki hayvanlar arasında var olan farklılık kadar bir mesafe" ile efendilerinden ayrılıyordu; onlar için en iyi şey "bir efendinin yönetimi altında" yaşamaktı.¹¹

Şark despotizmi fikrinin yayılmasında en büyük pay sahibi Aydınlanma'nın önde gelen figürü Montesquieu'dur.¹² Pek çok bakımdan Bodin'den esinlenen Montesquieu (1689-1755), Kanunların Ruhu'nda (1900) iklim

⁹ YANG T, K. (2005) From Philosophy of History to Political Philosophy: An Ideological Investigation of Globalization, prepared for first International Congress of Quatitative Inquiry University of Illinois at Urbana- Champaign, IL May 5-7. Aktaran: Bünyamin Bezci, Yusuf Çiftçi, Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012

¹⁰ Bünyamin Bezci, Yusuf Çiftçi, Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012

¹¹ Aristoteles. (2004). Politika. M. Tunçay (Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

¹² Montesquieu, (1900). The spirit of laws. Cilt 1, Thomas Nugent (Çev.). Londra & New York: The Colonial Press.

ve coğrafya açısından bir açıklama getirerek despotizmin Doğu'nun ana karakteri olduğunu ilan etmiştir. Bu Montesquieu'nün tartışmalara kattığı en önemli noktadır ve kendisinden sonra Doğu'nun toplumsal yapısının sürekli iklim ve coğrafyaya bağlı olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Ona göre despotizm, Doğu'nun kökleri çok derinde olan değişmez gerçekliğidir.

Batı'da Doğu toplumları hakkındaki yargıların belirleyici ismi olan Hegel, meseleyi Doğu'da kamusal ve özel hakların olmayışı etrafında çözümlemektedir. Ona göre Çin'de yöneticinin alanı ahlak ve soyut hukukla sınırlıydı ama bu somut hukukla desteklenmişti, oysa Batı'da yöneticinin alanı hukukla çizilmekteydi.

Çin, İran, Türkiye, tüm Asya'yı despotizmin evi olarak gören Hegel, despotizm ile zorbalığı ve keyfi idareyi birbirinden ayırıyordu. Despotizm Asya'ya özgüydü. Asya'da yönetimde zorbalık ve keyfilik olmasa da despotizm vardı. Fakat zorbalık da her zaman mevcuttu. Zira Asya'daki dışsal göstermelik ahlak Avrupa'da olduğu gibi içsel bir bilince dönüşmemişti. O sebeple toplumda düzeni kurmak için zorbalık gerekmemekteydi.¹³

Doğu'yu anlamaktan çok, Avrupa'nın iç sorunları ile ilgili "güvenilmez kaynaklardan, ya da daha kötüsü, seçilmiş okumalardan üretilen Şark despotizmi teorisi" sadece Asya'nın 'geri kalmışlığını' açıklamak için değil, aynı zamanda Avrupa kimliğinin ileri ve demokratik bir medeniyetin beşiği olarak -geçmişte ve şu anda- oluşturulması açısından önem taşımaktadır."¹⁴ Avrupalı kimliğin oluşum sürecinde çok kritik bir öneme sahip olan Şark despotizmi teorisi Batı'yı dünya tarihi içinde daima ilerleyen bir özne konumuna yükseltirken Doğu'yu da gerileyen, pasif bir nesne konumuna indirmektedir.

Oryantalizme eleştirel yaklaşan Batılı araştırmacı ve entelektüellerin büyük çoğunluğu siyaset felsefesi ya da ilerlemeci olmayan Kültür bilimciler olmuştur. Hall, "The West and the Rest: Discourse and Power" adlı makalesinde, 'Batı' ve 'geri kalanı' nın totalci bir yaklaşımla nasıl ikiye ayrıldığını şöyle açıklamaktadır: "Değişik Avrupa kültürleri homojen Batı olarak 'geri kalan' ların tamamından 'farklıdırılar'. Benzer bir şekilde, 'geri kalan' lar, kendi aralarında farklar olsa da, Batı'dan tümüyle farklı oldukları için 'aynı' olarak temsil edilirler. Kısaca, 'temsil sistemi' olarak

¹³ Hegel, G. W. F. (1902). The philosophy of history. J. Sibree (Çev.). New York: P. F. Collier.s 167

¹⁴ Hobson, J. M. (2006). Batı medeniyetinin doğulu kökenleri. E. Ermert (Çev.). İstanbul: YKY. S.228-229

söylem, dünyayı basitçe ikiye böler: 'Batı' ve 'Geri kalanı'.¹⁵ Derrida' nın klasik sözlüğündeki ' d i f f é r a n c e ' sözcüğü, doğa, nitelik ve biçimce aynısı olmamak ya da benzeri olmamak anlamında; 'fark' → 'ayırım' kavramını karşı karşıya gelen farklı güçlerin etkileşimindeki ayrımlarla ele almaktadır. Derrida' ya göre tarih, bütünlükten kopmaların tarihidir, 'fark' tır.¹⁶ Levinas ise totalleştirme'nin uzun tarih boyunca Batı felsefesine, onun birliğe ve 'TEK'e olan arzusuyla ötekiyi kendi içinde sahiplenmiştir. Bu 'ontolojik emperyalizm', bir iktidar felsefesine, ötekiyle ilişkinin onun benliği içine asimile edilmesiyle kotarılan bir bencilliğe tekabül eder. Öte yandan Edward 'e bakıldığında, Said bütünleyici yaklaşımları eleştirmektedir. Said'e göre, çoğul nesneleri bütünleyici şemalar içerisinde kavrayan yekpare anlayış tarzları önermek yerine onları oldukları gibi analiz edebilecek yeni bir bilgi türü üretilmelidir.

Sartre için 'insan tarihi Batı'nın tarihiyle özdeşleşmiştir. Toynbee, de bu Batılı benmerkezciliği ağır bir şekilde eleştirerek; "Batı medeniyetinin çocuklarının teslim oldukları, tahrif edici bir benmerkezci yanılsamanın mantık dışı ürünü; Batı toplumunun sonradan görme ve taşralı tarihiydi".¹⁷ Ötekiyle arada sonsuz bir mesafenin bulunduğu ilişkiyi Levinas metafizik olarak adlandırmıştır. Sömürgelerini 'ötekiler' olarak tanımlayarak kendini egemen özne olarak pekiştirmiştir. Aynı zamanda onları, idare ve pazarların genişlemesi amacıyla, bu egemen benliğin programlanmış kopyaları şeklinde düşünmüştür. Böylece efendi/köle ilişkisi kurulup meşrulaştırılmıştır. Bu köle/efendi diyalektiğinde tepedeki insanlar diptekileri sürekli aşağılarlar. Özellikle deri rengiyle doğanın gazabına dönüşen insanların, doğal efendilerine karşı bırakın isyan etmeyi eşitlik talep etmeleri bile başlı başına büyük bir hakarettir. Bu durum üst ve alt sınıflar arasındaki ilişkide geçerli olsa da, ırklar arasındaki ilişkide daha geçerlidir. Üstünlük/alçaklık, biz/onlar, özne/nesne, köle/efendi gibi zıtlıklar kültürle yerleşmektedir. Gruplar ve toplumların karşılıklı bakış açılarında, inşa edilip zamanla içselleştirilen imajların büyük rolü vardır. Algıların, bireylerin ön yargıları, ideolojileri, sosyo-kültürel çevrelerden etkilendiğine vurguda bulunan Foucault ise bir örnek verir: "Afrika'nın en ücra köşelerinden birine bir test filmi göstermek üzere giden psikologlar, gösterimin sonunda seyircilerden filmi anladıkları gibi anlatmalarını isterler. Üç kahraman arasında geçen bu öyküde seyircileri yalnızca tek

¹⁵ YANG T, K. (2005) From Philosophy of History to Political Philosophy: An Ideological Investigation of Globalization, prepared for first International Congress of Quatitative Inquiry University of Illinois at Urbana-Champaign, IL May 5

¹⁶ EISENSTADT S. N, Modernleşme Başkaldırı ve Değişim, Çeviren: Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s. 112

¹⁷ Toynbee' den aktaran: MARDİN Şerif, Türk Modernleşmesi Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 15. Baskı, 2005 s.10

bir şey ilgilendirmiştir: Ağaçların arasında gezinen ışık ve gölge oyunları.” Algılarımız kişilere göre belirlenir. Gözlerimiz de bir şartlanmışlık içinde, gelip giden, ortaya çıkan ve kaybolan kişileri arar.¹⁸ Foucault, toplumda farklı, dışlanmış, ötekileştirilmiş olan ‘delilik’ kavramı üzerinde durmuştur. Sosyal yapı içinde deliler su götürmez şekilde ‘öteki’ oldukları halde, milliyetçi tarihçilerin bu kimselerle ayrı bir toplumsal sınıf olarak ilgilendikleri nadir olarak görülür.¹⁹

Tarihsel metinlerin mutlaka az-çok gerçek dayanağı olmalıdır. Eğer metinleri, bazı durumlarda olduğu gibi kurgusal türetmeler ise, bu türetmelerin ham maddesi doğruluğu kanıtlanabilen olgudur. Tarihe not düşmek, arınma gerektirir. İdeolojiden, ilişkilerden, aidiyetten, siyasetten arınmakla tarih kaydedilir. Bu tarafsızlık durumunu Hobsbawn şöyle açıklar: “Biz tarihçilerin çalışmaları IRA’nın kimyasal gübreyi bir patlayıcıya çevirmeyi öğrendiği atölyeler gibi bomba fabrikalarına dönebiliyor. Bizim özelde tarihin politik-ideolojik açıdan istismarına engel olma genel olarak da tarihsel olgulara karşı bir sorumluluğumuz söz konusudur.”²⁰

Tarih, ‘iktidar seçkinleri’ nin kitle iletişim araçlarıyla tüketilebilir bir ‘şey’e dönüşmüştür. Kitleselleştirilerek kullanıma sunulan yalnızca imajlar değildir, tarih de kitlesele imajlar yığını haline gelmiştir. Bütün değerlerin her gün yıkılıp, değişen tüketim kalıplarına göre yeni baştan düzenlendiği bir ortamda, tarih de her gün değişen kalıplara göre kurgulanmakta ve yapay bir toplumsal bellek oluşturulmaktadır.

Bellek oluşumunun doğrudan olmasa da yarattığı dolaylı etkilerden biri Self oryantalizmdir. Self oryantalizm, modern-ulus devletlerin oluşması sırasında; iradi olarak modernleştirici liderler tarafından, post-kolonyal dönemde ise modern kolonyalistler ile temas²¹ entelektüeller tarafından kolonyalizm sonrası uygulanan bir politik strateji olarak göze çarpmaktadır. Yani post-kolonyal intelijansiya ve post-kolonyal devlet pratiklerinde oryantalizm içselleştirilmiştir.²² Bu doğrultuda modernleştirici liderler tarafından inşa edilen self oryantalizm,

¹⁸ CANPOLAT, Nesrin (2003). Bilginin Arkeologu Michel Foucault, (Editörler), Nurdoğan Rigel, Gül Batuş, Güleda Yücedoğan, Barış Çoban. Kadife Karanlık, İstanbul: Su Yayınları, s.74

¹⁹ FENTRESS, James (1998). "Deli Öteki", Tarih Eğitimi ve Tarihte 'Öteki' Sorunu, II. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995, İstanbul. Tarih Vakfı Yayınları 62, 1998. AKTARAN: Bilici İbrahim E., Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi, e-gifder, Sayı:2, Eylül 2011

²⁰ HOBBSAWN, Eric (1999). Tarih Üzerine, (Çev: Osman Akinhay), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.s.10

²¹ PRATT, M. L. (1991) "Arts of The Contact Zone", Prefession 91, MLA, New York, pp. 33-40.

²² JOUHKI, J. (2006a) Imaginig the Other Orientalism and Occidentalism in Tamil European Relations in South India, University of Jyvaskyla Press, Jyvaskyla.

modernist/batılaşmacı bir içselleştirme süreci sonucunda meydana gelmiştir.²³

Makro planda oryantalizm teziyle Doğu(lu)nun kurgulanmasında, Batı(lı) yalnız değildir. Doğu'nun kendi payı vardır. Modernleşme dinamikleri sırasında oryantalizmin içselleştirilmesi durumu, günümüz söylemiyle oryantalizmin bir hegemonya-güç ilişkisine dönüşmesine neden olmuştur.

Makro planda oryantalizm teziyle Doğu(lu)nun kurgulanmasında, Batı(lı) yalnız değildir. Doğu'nun kendi payı vardır. Modernleşme dinamikleri sırasında oryantalizmin içselleştirilmesi durumu, günümüz söylemiyle oryantalizmin bir hegemonya-güç ilişkisine dönüşmesine neden olmuştur.

Doğulu elitlerin, Doğulu kültürel imgelem ve referanslarını, batılı hermenötik çember aracılığıyla yorumlaması, self oryantalizmi oluşturur.²⁴

Sonuç olarak "Oryantalizmin Doğu kurgusunda asıl özne Batı(lı) değil bizatihi Doğu(lu)nun kendisidir" önermesi, self oryantalist paradigmanın III. Dünya toplumsallıklarındaki mevcut ontolojik temelini sağlamaktadır.²⁵

Modern paradigma içerisinde Batı'da bulunan bir ülkenin diğer batılı ülkelerden daha az *modernlik* algısına sahip olduğu için self oryantalist tezin nesnesi olması muhtemeldir. Nitekim Yugoslavya için "sürekli çoğalan oryantalizmler"²⁶ kavramsallaştırmasıyla bu durum, Bakic-Hayden tarafından irdelenmiştir.

Bu modelde Asya, Doğu Avrupa'dan daha *Doğu* ya da daha *Ötekidir*. Doğu Avrupa'nın kendi içinde bu değerlendirme işi en *Doğulu* olarak algılanan Balkanlarla yeniden üretilir ve Balkanlar içinde de benzer şekilde hiyerarşiler kurulur. Oryantalizmi müzik-kültürel alanda inceleyen Cheng, bu durumu "*Mise en Abyme*" (sonsuzluğa düşüş) kavramı ile açıklamaktadır.²⁷ Bu varsayıma göre, self oryantalizm ortaya çıktığı andan

²³ MORGAN, J. (2006) "Issues in the Political Economy of Economic transition in the Peoples' republic of China", Working Paper Number 1: The Center of Excellence in Global Governance Research, University of Helsinki, Finland.

²⁴ GOLDEN, S. (2009) "Orientalism in East Asia: A Theoretical Model", INTER ASIA PAPERS, Barcelona. Aktaran: Bünyamin Bezci, Yusuf Çiftçi, Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012

²⁵ DİRLİK, A. (1998), "Avrupa merkezcilikten Sonra Tarih Var mı? Küreselcilik, Sömürgecilik Sonrası ve Tarihin İnkârı", Cumhuriyet Alkışla Olmaz, Cogito, Sayı 15, 251-274.

²⁶ BAKIC-HAYDEN, M. (2007) Oryantalizm Tartışma Metinleri, "Sürekli Çoğalan Oryantalizmler: Eski Yugoslavya Örneği", Tartışma Metinleri, Doğu Batı Yayınları Ankara. s.356

²⁷ CHENG, M. (2009) "An Acoustic Fourth World", Platform, Vol. 4, No. 2. p.52.

itibaren sürekli yeni denek toplumlar ve şahıslar bulacak ve kendiliğinden kendi ötekisini yaratacak ve yansımaları sürekli devam edecektir.

Self oryantalizm kavramının ulusal bağlamda ortaya çıkması, bölgesel bağlamdan daha baskın niteliktedir. Çünkü *modern* paradigmanın belki de en hızlı yayılan düşüncesi ulusal uyanış fikri olmuştur. Bu bağlamda, kolonyalizm ve kolonyalizm sonrası kurulan devletlerde ya da kurucu bir (taşıyıcı elit) kadro tarafından kurulan devletlerde, ulusal proje dışında hareket eden, homojen bilince dil/din/ırk/kültür olarak aykırı ya da ters düşen bütün toplumsal gruplar, self oryantalist mantığın nesneleri olmuşlardır.

Öteki inşası aslında bir “*self*” in (kendi) inşasıdır. Yani ne öteki dışarıdadır ne de self içeridedir. Kimliğin inşası “*kendi*”(self) ile ötekinin ilişkisi olarak tanımlanabilir. Kimlik inşası sürecinde “*kendilik*” ötekine karşı bir iddia olarak ortaya çıkar. Kendilik kuralları, normları inşa eder. Bu bağlamda merkez güçlüdür, mademki öteki çevreyi oluşturur dolayısıyla öteki daha az güçlü bir pozisyonda bulunur ve normlardan ayrılma uzaklaşma meydana gelir.²⁸

Ortaçağ Avrupa’sında zenginlik ve refah kaynağı olarak algılanan Doğu; medeni, ileri bir kültür ve mekân olarak inşa edilirken, Doğulu da bu kültür ve mekânın sahibi olarak Rodinon’un deyimi ile en azından Avrupalının eşiti olarak algılanıyordu. Ne var ki, zaman içinde, Aydınlanma sonrası, bu algı değişmiş, Doğu ve Doğulu ‘öteki’leştirilerek yeniden inşa edilmiştir. Bu inşa sürecinin, tipik oryantalist metinlerinden biri olan Kipling’in ünlü şiiri “Beyaz Adamın Yüku” (White Man’s Burden) ilk kez 4 Şubat 1899 günü The Times gazetesinde yayımlanmıştır. Şiir 19. yüzyılın sonlarında yaygın olan görüşü, Batı’nın sahip olduğu üstünlüğü ve bu nedenle Doğu’yu medenileştirme yükü ile yükümlü olduğu inancını güçlendirmek ister. Uygarlık dışı-geri bir mekân olarak tasvir edilen Batı dışı mekânları ve buraların “yarı şeytan, yarı çocuk” olan halklarını sömürgeleştirmeyi, onları medenileştirmek ve korumak olarak betimler.²⁹ Kipling bu çabasında yalnız değildir. Sömürge çağının gereği olarak, “beyaz adam”ın Doğu’yu ve Doğuluyu uygarlaştırma yükünü ve yükümlülüğünü meşrulaştıran bir Doğu mekânı ve Doğulu kimliği inşa edilmesi görevini oryantalistler üstlenmiştir. Oryantalist söylem Batı’yı ve Batılıyı dinamik, karmaşık ve sürekli değişen bir mekân-toplum olarak

²⁸ KOCATEPE, M. (2005) “Troubling Essentialised Constructions of Cultures, An Analysis of a Critical Discourse Analysis Approach to Teaching and Learning Language and Culture”, Unpublished Thesis of the degree of doctor of Philosophy, James Cook University, Australia.s.27. Aktaran: Bünyamin Bezci, Yusuf Çiftçi, Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/Veya İçselleştirdiğimiz Modernleşme, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year:2012

²⁹ KUMAR, D. (2010). Framing Islam: The resurgence of orientalism during the Bush II era. Journal of Communication Inquiry, 34 (3), 257.

inşa ederken, Doğu ve özellikle İslam dünyasını durağan, barbar, despot ve geri bir toplum-mekân olarak inşa ederler. Bu nedenle de oryantalist metinlerde Doğu, ilerici değişikliklerin getirilebilmesi için Batı müdahalesine ihtiyaç duyan bir toplum-mekân-toplum olarak sunulur. Bugün Batı'nın İslam ülkelerinde yarattığı yıkım ve savaşı meşrulaştırmak için kullandığı, Irak'a demokrasi getirmek veya Afganlı kadınları burkanın esaretinden kurtarmak, Libya'yı Kaddafi despotundan azat etmek ve benzeri argümanlar Kipling'in bu şiirinden günümüze yankılanan bir ses gibidir.³⁰

Oto-oryantalizmin bu anlamda en tehlikeli yanı kuşkusuz insanın kendisini yabancılaştırmasına hizmet ettiği zaman ortaya çıkmaktadır. Josep Fontana Avrupalı olmayan halkların sonunda, onlara yüklenen yanlış kimliklerle birlikte, onların yaratılmasına temel oluşturan masalı kabul etmek noktasına varmalarını eleştirir. Böylece bu halkların kendi geçmişlerinden koptuklarını ve yaşadıkları sorunların gerçek niteliğini kavramalarını önleyeceğinin farkına varmaksızın, Avrupalıların kendilerine yutturduğu geçmişe eleştirel bir yeniden bakışı onun yerine geçirdiklerini belirtir.³¹

Batı bir yandan sanatsal imgelemi açısından bir Doğu bilgisi/söylemi oluştururken diğer yandan daha Ortaçağ'dan başlamak üzere ülkelerarası ticarete Doğu'dan gelen tüketim metalarını kendi sanatı içinde görsel bir malzemeye dönüştürür.³² Modern dönemde de benzer bağlamlar içinde Doğu sanatının özelliklerinden yararlanma, bu özellikleri Batı sanatının içinde eritme anlayışı güçlenerek devam eder. Doğu sanatını tanımlarken de paradoksal bir biçimde Doğu ve Batı arasındaki hiyerarşi ilişkisini yeniden kurmaktadır.

Batılı roman ve seyahatnamelerde olduğu gibi oryantalist resimlerde de Doğu, ataleti, barbarlığı ve cehaletiyle düzeltilmeye ve temsil edilmeye muhtaç (zira o kendini ifade etmekten acizdir) karanlık bir bölge olarak genelleştiriliyor, bu sayede de sömürgeleştirme hareketinin meşrulaştırıcı zemini pekiştiriliyordu. Oryantalist resim müdahaleci ve yayılmacı Avrupa

³⁰ Arcan Esra, Şarkiyatçılığın Aynasında Türkiye Suretleri: Britanya Basınında Türkiye'nin AB Üyeliğine İlişkin Haberlerde Şarkiyatçı Söylem, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 24. Sayı, 2012/1, 83-117

³¹ FONTANA Josep, Çarpıtılmış Geçmişe Ayna, Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması, Çev. Nurettin Elhüseyni, Literatür Yay. İstanbul 2003 s.131

³² Mack, E. R. (2005). Doğu Mali batı sanatı, İslam ülkeleriyle ticaret ve İtalyan sanatı 1300-1600. A. Özdamar (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi. s.46

ideolojisinin yalnızca yansıtıldığı ve cisimleştirildiği bir sanat değil, bizzat üretildiği ve idame edildiği bir temsil alanıdır.³³

Fransız düşünür Jean Paul Sartre Oryantalizmi “günümüzde tedavisi henüz başarılammamış bir hastalık” olarak tanımlar ve asıl olarak Batılılara “çıplak” olmayı önerir: “Eğer dayanabilirsek kendimize bakalım ve bize ne olduğunu görelim. Önce, o beklemediğimiz gerçeğe, insanlığımızın çırılçıplak hâliyle yüzleşelim. İşte, orada, oldukça çıplak bir hâlde görebilirsiniz onu ve gördüğünüz hiç de hoş bir manzara değildir. Bu gerçek, bir yalanlar ideolojisinden, yağmaya mükemmel bir meşruiyet hazırlamaktan başka bir şey değildi; tatlı sözleri, duyarlılık iddiaları saldırganlığımızın kılıfıydı.”³⁴

Şiddet ve erotizm konularının betimlendiği, esir pazarı, harem ve hamam sahnelerinde çoğu kez doğu hakkında abartılı küçümseyici ve önyargılı bir bakış açısının sergilendiği izlenmektedir.³⁵ Bu bakış açısı günümüzde Oryantalist resmin tanımlayıcı bir ögesi olarak değerlendirilmekte ve Doğu’nun coğrafi bir yer olmasının dışında siyasi bir anlamı olduğu da vurgulanmaktadır. “Doğu sorununa bakışla paralellik gösteren bu anlayışa göre, resimlerde zalim, kösnül ve tembel olarak nitelenen doğulu insanlar ile yüceltilen doğal güzelliklerin çoğu İslam sanatı ve mimarlığı örneği olan nesneler dünyasının betimlenmesi arasında önemli bir ayrım dikkati çekmektedir. Bu dönemde Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile ilgili politikaların belirlenmesinde İngiltere ve Fransa’nın oynadığı önemli rolün sanat ortamını da etkilediği açıktır.

Oryantalizm, Aydınlanma çağı sonrası Batı Avrupalı beyaz adamın, Doğu halkları ve kültürüne yönelik dışarıdan, ‘öteki’leştirici, deşilleyici ve önyargı dolu yorumlarına işaret etmektedir O, tüm düşünce ve araştırma alanı tarafından ifade edilen Doğu imajıdır. Oryantalist ideolojinin temelinde yatan asıl unsur, Doğunun keşfedilecek, zapt edilecek, betimlenecek ve çeşitli amaçlara hizmet edecek biçimde söylemleştirecek bir nesne olarak yeniden tanımlanmasıdır. Böylece Batı Doğuyu nesneleştirip, her türlü sömürsünü meşru kılmak için gerekli zemini yaratır, kılıf ya da kılıflar hazırlar. Oryantalizm bilimden edebiyata, tiyatrodan müziğe kadar çok geniş bir olgudur. Resmin yanı sıra mimarlık ve mobilya gibi uygulamalı sanatların birçok alanında da etkili olmuş,

³³ Ersoy Ahmet, “Şarklı Kimliğin Peşinde, Osman Hamdi Bey ve Osmanlı Kültüründe Oryantalizm”, Toplumsal Tarih Dergisi, S. 119, İstanbul 2003, s. 86.

³⁴ Parla, Jale, “Hayali Doğu”, Atlas Dergisi, S. 96/ Mart 2001, DBR Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 49.

³⁵ Germaner Semra, İnankur Zeynep, Oryantalistlerin İstanbul’u, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2002, s.39.

Doğunun dekoratif motifleri ile biçimlerinin benimsenmesi olarak kendini göstermiştir.³⁶

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa-merkezci olduğu düşünülen Aydınlanma, evrenselci modernlik anlayışı ve Batı'nın Doğu bilgisi eleştirel düzlemde yeniden ele alınmaya başlanmıştır. Oryantalist bilgi anlayışının eleştirisini de kapsayan bu eğilim, II. Dünya Savaşı sonrasını kapsayan post-kolonyal dönem bağlamında şekillenmektedir. Yeni dönem epistemolojik açıdan çoğunlukla "postlar dönemi" olarak kabul edilmektedir. Evrenselci modernite anlayışının tıkanması, Batılı olamayan toplumların modernleşme deneyimlerinin de yeniden gözden geçirilmesine yol açmaktadır. Modernliğin tek biçimli olamayacağı, "alternatif modernlikler", "yerel modernlikler", "Batı-dışı modernlik" kavramları kuramsal düzeyde dolaşıma girmiş durumdadır. Bu bağlamda oryantalist bilginin eleştirisi de önemli ölçüde post-modern bilgi anlayışıyla örtüşmektedir.

Batılı olamayan toplumları yeniden tanımlama ve tarif etme çabası söz konusudur. Toplumsal düzeyde karşımıza çıkan "tikelliklerin temsil biçimleri", "yerellikler", "çokkültürlülük", "ötekilik" gibi kavramlarla yeni kimlik tanımları yapılmaya çalışılmaktadır. Tanımların ana eksenini ise kültürel görünümeler oluşturmaktadır. Bienallerin söylemleri de bu çerçevede biçimlenmektedir.³⁷

Bienallerin temalarından ve bienal küratörlerinin söylemlerinden evrenselci paradigmanın eleştirisini açıkça izlemek mümkündür. Batılı olamayan toplumların post-kolonyal eleştiri bağlamında modernleşme serüvenlerinin masaya yatırılması, politik alanda modernitenin yarattığı sorunlar, küreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı –cinsiyet kültüründen, etnik kültürel sorunlara kadar– kültürel görünümeler ve en önemlisi de kentlerin bu süreçteki yerleri tanımlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlam da İstanbul toplumsal kimlik okumalarının tam merkezinde durmaktadır.

René Block'un da İstanbul'un kimliğini benzer bir ekseninde okuduğu görülmektedir. 1995 yılında gerçekleştirilen 4. İstanbul Bienali'nde küratörlük yapan René Block "Orient/ation" temalı bienalde bu isim seçiminin tesadüf olmadığını vurgulamaktadır. Yönelim sözcüğünün aynı zamanda "Doğu"yu işaret etmesi, bienalin eğilimini de belirlemektedir.

³⁶Bal Ali Asker, Oryantalist Resimde Bedenin Kolonileştirilmesi Bağlamında "Türk Hamamı" İmgesi, Yıl II, Sayı 2, Temmuz 2010 "Kültür Tarihimizde Hamam", Editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, www.actaturcica.com

³⁷ Azman Ayşe, Oryantalistlerin İstanbul'undan Bienalin İstanbul'una, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 24. Sayı, 2012/1, 183-207

Hatta bienalin başlığına yapılan eleştirilere verdiği yanıtta Block, "Batılı olduğunu sandığımız kültürün kökeninin ne kadarının 'Orient-Doğu'dan gelmiş olduğuna dikkat çekmekten başka bir şey amaçlamadım. İskenderiye, Kudüs, Bizans, hâlâ 'oriente olduğumuz' bizi yönlendiren üst düzey kültürler," derken aynı zamanda kendi yönelimini de açığa çıkarmaktadır.³⁸

Günümüz kamusal alan tartışmalarını besleyen ulus devlet eleştirileri İstanbul Bienallerine de damgasını vurmuştur. Özellikle yerel modernlikler, çoklu modernlikler gibi kavramlar etrafında dönen tartışmalar İstanbul üzerinden Türkiye'nin belli politik sorunlarına gönderme yapmaktadır. "İmkânsız Değil, Üstelik Gerekli: Küresel Savaş Çağında İyimserlik" teması üzerinde gerçekleşen 10. İstanbul Bienali, hem gerçekleşen sergilerdeki "ürünler" açısından, hem de küratörü Hou Hanru'nun Türk modernleşmesine yönelik tutumu nedeniyle ciddi eleştirilere uğramıştır. "Extra Mücadele" imzasıyla bienalde yer alan azınlık afişleri projesinde Türkiye'de yaşayan ve modernleşme sürecinde bastırılmış kimlikler olarak kabul edilen dinî ve etnik azınlıklarla farklı cinsel eğilimleri temsil eden kimliklerin meşruluk mücadelesi bienalin temasına uygun bir şekilde sunulmuştur.³⁹

20.yy oryantalist anlayışında artık sadece Doğu'nun anlaşılması hedeflenmiştir. Bu devrede Doğu uzmanından beklenen, Doğuyu çalışan bir makine haline getirmesi ve onda ne takat varsa Batı medeniyetinin menfaat ve araçlarını kazandırılması idi. Burada Doğu hakkındaki bilgi doğrudan faaliyete dönüşür ve sonuçlar Doğu'da yeni düşünce ve eylem akımlarına yol açar.

Sonuç olarak: Oryantalist, Doğu tarihi denince akla gelen bir simadır, onun (Doğu) ayrılmaz bir parçası ve şekillendiricisidir, onun Batı'dan gelen karakteristik göstergedir. Bir dizi inanış ve bir analiz yöntemi olarak oryantalizm gelişmeye kapalıdır. Nüvesini Sami'lerin gelişmemiş oldukları şeklindeki yargı oluşturur.

³⁸ Block, R. (1993). Katalogdan röportaj-Block- İstanbul Bienali Dosyası. 14 Haziran 2011, <http://www.sanalmuze.org/paneller/bienal>

³⁹ Azman Ayşe, Oryantalistlerin İstanbul'undan Bienalin İstanbul'una, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 24. Sayı, 2012/1, 183-207